

Karl Liebknechti vastukajasad kolme maa kirjanduses

1

simese maailmasõja puhkemine lõi Euroopas täiesti uue olukorra: mitte üksi poliitikas, mitte üksi inimeste elutingimustes, vaid veelgi teravamalt inimeste mõtlemises — nii sõdivaail maal del kui sõjast kõrvalejäänulgi.

Mida tähendas ainsa tõelise sõjavastase jõu nõrkemine eimil-
lekski! Varem oli loomulikuna tundunud, et sõja puhkemist
suudavad takistada Teise Internatsionaali koondunud töölisparteid. Selleks oli
juba otsuseid, võis oodata uusi tegusid. «Teise Internatsionaali juubeliaasta on
ühte sattunud Euroopa suurriiklikkude tapatalgutega, millest kõigi sõdivate maade
töölised osa võtavad oma tööandjate killas,» kirjutas mureliku suuga kaasaegne,
lisades juurde: «Kõik seletavad endid kaitsesõja pidajaiks, kõik arvavad endid
oma olemasolu eest võitlevat Kui masendav on olla säärase mehanistlikkude
elu põhimõtete tunnistajaks, kui pöörane kujutleda seltsimehi valamas seltsi-
meeste verd!» Venemaa sotsiaaldemokraadid Riigivolikogus vangistati kohe, kui
nende julge sõjavastane seisukoht oli avaldatud, rahvasaadikud saadeti Siberisse.
Serbia sotsialistlikud parlamendisaadikud vangistati veelgi kiiremini. Tsensuuri-
ja politseivahenditega takistati nende seisukohtade levimist rahva hulka. Teistel
sõdivaail maal del sellist kangelasmeelset vastupanu ei avaldunud. Euroopa juhti-
vate kapitalistlike riikide töölisparteid lasksid ennast vastupanuta mobiliseerida,
Jean Jaurès'i ohver Prantsusmaal ei avaldanud justkui mingit mõju. Mida siis
kõnelda veel vaimseist suurustest! Saksamaal toetas 93 väljapaistvat nime kir-
janduse, kunsti ja teaduse alalt avalikult oma riigi imperialistlikku sõjapoliit-
tikat. Teisiti ei kujunenud ka Prantsusmaa kirjanike ja teadlaste arvamus.
Seitsmekümneaastane humanist Anatole France pakkus ennastki sõjaväeteenis-
tusse. Neljakümne ühe aastane patsifist Henri Barbusse astus vabatahtlikult
sõjaväkke, ta soov täitus ning ta saadeti rindele. Barbusse väljendas oma aru-
saamist sõjast «Humanité'le» saadetud kirjas: «See sõda on sotsiaalne, suurim,
võib-olla otsustav meie ühise ürituse teostamises. See on suunatud meie alatute
vaenlaste vastu, militarismi ja imperialismi, mõõga, rapiri, ma lisan veelgi,
krooni vastu. . . .Kui ma ohverdan oma elu, siis mitte seevõrra prantslasena kui
peamiselt inimesena.» Barbusse uskus siiralt, et sõjaline võit Saksamaa üle
tähendab inimkonna võitu kõigi mustade jõudude üle. Tal ei tulnud siis meeldegi
Prantsusmaa suur liitlane — Vene keisririik, mille lüüasaamiseks — võimu
kukutamiseks ei olnud määratud Barbusse'i-taolistel õilsate hingede eneseohver-
damine. Kui pikk tee on siit sõjajärgse Barbusse'ini, rahuliikumise organiseerijani
ja kommunistini!

Tagantjärele registreerib kirjanduslugu küll immuunseid sõjadeliriiumi suhtes.
Prantsuse kirjanduse au päästis sõja ajaks maapakku läinud Romain Rolland,
kes Šveitsis jätkas mehiste võitlust kõigepealt vaimu militariseerimise vastu.
Saksa kirjanduse noorest põlvkonnast võib kümneid nimesid märkida, nende

hulgas Georg Kaiser, Heinrich Mann, Else Lasker-Schüler ja Johannes R. Becher, kes ei allunud sõjapsühhoosile. Võime rahuldusega üldistada vaimset immuunsust kogu eesti kirjanduse kohta; ka läti kirjandus jäi sõjast kõrvale. Kõigi maade sõjatsensuur tõmbas kitsad piirid mõtteavaldustele.

Kirjanduslike ideede kujunemises Esimese maailmasõja ajal võime märgata uue kangelase otsimist. Kõigi sõdivate maade ajakirjandus kõneles küll iga päev sõja vägitegudest, kuid kirjandusse ei jätnud sõjavägilased püsivaid märke. Kangelase mõiste hakkas nüüd kujunema teises suunas, oma teed käiva ja vastu-voolu astuva inimese otsimises. Tõrvikuna valgustas sõjaõöd Saksamaal Karl Liebknecht, ühendades isiklikku mehisust sõjavastase revolutsioonilise liikumise organiseerimisega. Karl Liebknecht kujunes sõja kestel üksikuis kirjanduslikes teostes revolutsiooni kui sõja lõpetaja ja võimatukstegija sümboliks. Liebknechti kuju oli elavaks sissejuhatuseks uue aja kangelase leidmisel.

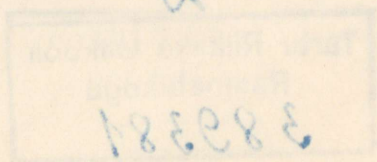
Euroopa avalikkust ehmatas sõja alguses Saksamaa tugeva Sotsiaaldemokraatliku Partei üksmeelne toetus Riigipäeval valitsuse sõjapoliitikale. Imbus välja- poolegi teateid, nagu võitleks Saksamaal väike rühm sotsiaaldemokraate sõja vastu. 2. detsembril 1914 hääletas Karl Liebknecht üksi sõjakrediitide vastu, teatades juurdelisatud seletuskirjas: «Saksamaal, tsarismi kaassüüdlasel, tänase päevani poliitilise mahajäävuse kehatajal, ei ole mingit kutsumust saada rah- vaste vabastajaks. Vene samuti kui saksa rahva vabastamine peab olema nende eneste ülesanne.» See näiliselt piiratud ulatusega meelevaldus äratas tohutut tähelepanu kõigil maadel. Venemaa emigrantlike literaatide ühing Pariisis tabas igatahes selle hääletuse ajaloolist mõtet oma tervituses, mille ta avaldas «Humanité's»: «Oma deklaratsiooni ja hääletamisega olete täitnud enese kui sotsialisti kohust, kuid peale selle olete osutanud ka kodanikujulgust, mis on samal ajal poliitilise tarkuse näitaja.» Juba organiseerus Saksamaal pörandaalune liikumine sõja vastu, hakkasid ilmuma kuulsad «Spartacuse kirjad». Zimmerwaldi konve- rentsil (5.—8. septembril 1915) püüti rahvusvahelist sotsialistlikku liikumist tõeliselt sõjavastaseks jõuks kujundada. Lenin esindas Venemaa enamlaste sõja- vastast suunda, kuid ta jäi vähemusse. Teda toetasid Šveitsi, Skandinaavia, Hollandi ja Saksa sotsiaaldemokraatia vähemike esindajad,— ainsana ühines Lenini seis- kohtadega Läti Sotsiaaldemokraatlik Partei tervena (seda esindas Bērziņš). Siit alates tunti laiemalt Lenini juhtivat osa revolutsioonilises sõjavastases võitluses. Seda rohkem tähelepanu koondas nüüd oma võitlusega Karl Liebknecht lenin-liku võitluse esindajana Saksamaal.

Maikuu lõpus 1915 levitati Berliinis Karl Liebknechti kirjutatud lendlehte. Esmakordselt oli seal öeldud: «Peavaenlane on omal maal!» Igal rahval tuleb pöörduda omal maal asuva vaenlase vastu. Sõja arendamine revolutsiooniks — see julge mõte võitis Saksamaal kord-korralt avarduvat maapinda.

1. mail 1916 vangistati Liebknecht, varsti peeti kohut, ning ta mõisteti kaheks ja pooleks aastaks vangi. Kohtuotsusele vastas lendleht hüüetega: «Elagu Liebknecht! Maha sõda!» (Hoch Liebknecht! Nieder mit dem Kriege!)

Kord maapaos, kord isegi sõjatsensuuri all tähistab nüüd Liebknechti nimi ilu- kirjanduslikes teostes uut suunda sõjavastases võitluses ning sellega koos uut inimideaali.

Vabatahtlik Henri Barbusse oli tunnustatud kirjanik juba ligi kakskümmend aastat oma luuletuskoguga (1895) ja kahe romaaniga, millest eriti «Põrgu» (1908) oli saavutanud väga suure tähelepanu. Siiski kuulus Barbusse alles prantsuse keskmiste kirjanike hulka. Teist aastat rindel olles kirjutas ta romaani «Tuli», kangelaseta või pigemini kollektiivse kangelasega sõjaromaani, «ühe pooljao

päeviku» oma vahetuist kogemustest. «Tuli» on Esimese maailmasõja suur kunstiline dokumentatsioon. «Tuli» oli Georges Duhamel'i, Arnold Zweigi, Remarque'i ja kogu järgneva sõjaainelise kirjanduse eelkäija.

«Tuli» ilmus 1916. aasta augustist alates ajalehe «Oeuvre» joone all, sama aasta detsembri keskel raamatuna Flammarioni kirjastusel Pariisis. Varsti anti autorile romaani eest Goncourt'i preemia. Tagantjärele tundub mõnele kirjandusehindajale vastuoksuslikuna selle teose ilmumine sõja ajal ja sõjatsensuuri all. Võib küll oletada mõne lehekülje sunnitud pehmemdamist, kuid igatahes oli Prantsusmaal ka sõjaolukorras veidi sõnavabadust. Romaani ilmumist märkis «Action Française», äärmiste parempoolsete leht: «Tuletungal, mille määratsev idioot on visanud kaubalattu vaatajate üllatamiseks... «Tuli» on kasulik ainult vaenlastele... «Tuli» on kirjutatud kohusetunde, ustavuse ja enesesalgavuse eitamiseks.» Sõnakehv Pierre Loti kirjutab kohe romaani ilmumisel: «See on kõige kaunim kõigi sõjaraamatute hulgast.»

«Tules» kõneleb Barbusse sõjast asjalikult, ta näitab kaevikusõda ilma ilustamiseta, näitab sõja argipäeva. Romaani stiil on valikuline realism, pildi loomine väheste joontega, tagasihoidlikkus tunnetes, sõnastuse lakoonilisus. See on tööpoollest ühe pooljao kroonika, milles ei ole varjatud sõja koledusi ega inetusi. Loeme suure varjamatu koledustundega rünnaku napisõnalist kirjeldust. Rünnaku lõpus kuuleme mööduvaid sõdureid tapmistehnikast väga asjalikult mõtteid vahetavat. Üks neist oli torganud täägi vastase kõhtu nii sügavale, et seda oli raske välja kiskuda. Teine oli sissepiiratud sakslasi august välja kutsunud: ««Nii kui üks välja tuli, tegin talle otsa peale. Punast oli mulle küünarnukini. Mu käised on sellest kleepuvad.»» Kas pole imelik mõelda, et sellest kõigest tuleb kord kolde ääres küünla valgusel jutustada, arutab üks. ««Mul ükskõik, kui me aga koju saame,» sõnab teine: «Tuleks aga ruttu lõpp.»» Kapral Bertrand, tark ja vaikiv tööline, ütleb omalt poolt: «Minu hinge peal on neid kolm. Lõin nagu hull. Ah, siia jõudes olime kõik nagu loomad.» Siis lisab ta hardalt juurde — tunneme selles ka autori intonatsiooni: «Seda oli tarvis... Seda oli tarvis tuleviku pärast.» Siis hakkab Bertrand tulevikust unistama. Ta ei tea, kuidas tulevik hindab nende tööd, kas leiab sellest sangarlust või peab seda võrdseks röövliitööga. Kuid tulevikku on juba praegu üksikutes inimestes.

««Ja siiski,» jätkas Bertrand: «vaata! On üks kuju, mis sõjast on kõrgemale tõusnud ja mis tulevikus särab oma julguse, ilu ja suurusega...»

Ma kuulasin kepile toetudes ja tema kohale kummardudes, — kuulsin häält, mis ehavaikuses tuli peaaegu alati vaikivast suust. Ta hüüdis heleda häälega:

«Liebknecht!»»

Bertrand näeb Liebknechtis kui sõjavastase võitluse esindajas inimese ideaalkuju. Ta ei tunne veel Liebknechti hüüet: Vaenlane on omal maal! Ta unistab sõnatult tulevikust, kuid siis, unistusest ärgates, läheneb ta kiiresti verisele tegekkusele:

««On aeg teenistusse minna. Võta oma püss ja tule.»»

Pooljao meeste kõnelustes Liebknechti nimi hiljem ei kordu. Kuid üha sagedamini hakkab selguma mõte vaenlastest omal maal, kes on tõelised sõjasüüdlased.

Barbusse'i romaanis kõlab alles kauge kaja Liebknechtist. Romaani kujutamiskunst avab sõja argipäeva, ja sellest argipäevast tõuseb sõjavastane mõte — nagu eluski.

Leonhard Frank oli just sõja eel võitnud üldise tunnustuse ja Fontane preemia oma esikteosega, «Röövli jõugu»-nimelise autobiograafilisest ainekst väljakasvanud romaaniga. Berliini sõjaõhkkonnas lämbumist tundes põgenes Frank

Sveitsi. Ta ühines Zürichis kohe René Schickele juhitud sõjavastase kirjanike-ringiga ja selle ajakirjaga «Die weissen Blätter», mida mugeldati ka Saksamaale ja Austriasse. (Kui kaugele ajakiri suutis oma mõju avaldada, sellest jutustab J. Semper: 1918. aastal andis Tartus sõjaväelasena asuv kirjanik Alfred Brust temale ka seda ajakirja lugeda — sellest hoolimata, et see oli Saksa keisririigis keelatud.) Franki uute sõprade seas oli väljapaistval kohal noor hispaania ajakirjanik Alvarez del Vayo, hiljem Hispaania vabariigi välisminister. Alvarez del Vayo teenete hulka kuulub ka Leonhard Franki pühendamine marksismi ideederingi, imperialistliku sõja mõistmisse ja selle revolutsioonilisse lahendusse.

Aastail 1916 ja 1917 kirjutas Leonhard Frank viis novelli, mis ilmusid hiljem koos pealkirjaga «Inimene on hea» — raamat on nende aastate ekspressionistliku proosa ideelisuse parim näitaja, kuid ka rahvahulkade sõjavastase tunde järkjärgulise kasvu ning sõjavastaste meeleavalduste tekkimise suurepärase peegeldus. Autori vastumeelsus sõjale oli esiotsa olnud tundepärane; nüüd ühines talle omane sügav humanism marksistliku mõttega, ilmselt novellide kirjutamise ajal, ning arenes edasi.

Igapäevainimesed ja neid valitsevad suured ja väikesed mured annavad Franki novellidele ainet. Kibe puudus toidust ning lähedaste inimeste mõttetu hukkumine kujundavad meeleheite kaudu uut teadvust ning tõukavad kokkupõrgetesse omal maal asuva vaenlasega.

Esimene novell «Kelner» (hilisemais trükkides pealkirjaga «Isa») algab nii: «Robert, blond ja keskpärane, oli ühes Saksamaa hotellrestoranis kelneriks.» 1894. aastal sündis talle poeg, kes oli üle kahekümne aasta tema elu tõeliseks sisuks. «Poeg oli kahekümneaastane. Ta sai sõttakutse ühel teispäeval, pool aastat hiljem raudristi. Ja suvel 1916 saabus Robertile teade poja langemisest. «Auväljal».» Nüüd algasid isa piinad, mitte ainult lein poja pärast. Kas ei olnud isa oma lapsele mängurelvi ja tinasoldateid ostnud? Kas ei olnud talle meeldinud, kui poeg sõjalaule laulis? Ta peidab poja mängurelvid hotellisaali, ja ühe koosoleku ajal hakkab võõras väikene poiss tema poja mängupüssiga sihtima. Kõnelejal tekib paus, ja siis astub kelner mängupüssiga rahva ette ning jutustab oma loo. «Ma küsin teilt: kas pole see mõrtsukas, kes kasvatab süütu last nii, et see enne peab saama tapjaks, kui ta ise tapetakse?» Kelneri sõnad liigutavad koosolijaid, nad lähevad tänavale rahu nõudma. «Kogu linn oli üles tõusnud ja hüüdis üht sõna. Rahu! See sõna sai paljude tuhandete võimsaks lauluks.»

Kirjaniku visiooniks pole veel revolutsioon, kuid rahvahulkade rahudemonstratsioon, välja kasvanud karmidest elukogemustest, on siiski revolutsiooniline akt, rahvaülestõusu esimene aste. Jutustust trükiti Saksamaal ümber lendkirjana ja sellel oli suur mõju. Johannes R. Becher jutustab lendkirja levitamisest rahva hulgas; see olnud tõestuseks, et kirjandusel on jälle side eluga ning ta teenib elu.

Järgmine novell oli «Sõjalesk». Mees, kindlustusseltsi agent, on sõjas langenud. «Mõisted «kangelassurm, auväli» hajuvad, langevad olematusse kohutava tõelisuse ees, et mees ei tule kunagi ta juurde tagasi.» Kuuldes poes ajalehe sõjasõnumite lugemist, hakkab naises miski mässama, ta ei hoiu oma sõjavastast mõtet enam enese teada. Juba kogunebki läheduses mitmetuhandeline rahvahulk. Sõjalesk ja kelner saavad siin kokku. Kelner kõneleb: «Kümme miljonit meest on langenud. Mispärast? Mille eest on need kümme miljonit meest surnud? On keegi teist selle üle mõelnud, mispärast eurooplased tapavad oma noormehi? Mispärast see sõda võis puhkeda? Tõsi on, et meie arvamusteta, arvustusvõimetu, rafineeritud petetud rahvas ei võigi seda teada. Seda teavad ainult sõjast kasusaajad.» Juba tundub õhus revolutsiooni endeid.

Novellis «Ema» on poeg sõjaväljal langenud. Kelner, sõjalesk ja ema kohtuvad.

«Lõputu vaikiv vendade rongkäik läks vastu inimsuse sihtidele, üle hukkumise, uude tõe ja vabaduse ajastusse.» Siin tunneme uue epohhi sündi.

Novellis «Pruutpaar» esitatakse üllatusena enesetapjate galerii: sõja ajal on enesetapjate arv mitmekordseks kasvanud. Valvur seletab enesetapjate põhjustest: «Aga tavaliselt on laual kutse sõjaväkke või teade mehe või poja langemisest... Seal selle tüdruku juures oli peigmees.» Enesetapjate passiivne võitlus sõja vastu!

Lõppnovellis «Sõjavigased» annab kelner sõjasantide puhul oma seletuse: «Inimene on hea,» ütleb kelner. «Kui tal lastakse hea olla. Headus inimeses ja mõõtmatud kannatused põhjustavad revolutsiooni.» Juba ilmub uus tegelane. «Siis astub kelneri tuppa see mees, kelle nime siia tuppa kogunenuid ei sunniks reetma ka kõige julmem piinamine.» Siis kogunevad sõjasandid tänavale. Alguses on neid kakskümmend tuhat, poole tunni pärast viiskümmend tuhat. Kust nad mööduvad, seal tõmbavad nad rahva kaasa. Vabrikuist tulevad töölised ja ühinevad õudse rongkäiguga. «Rongkäik peatus. Mees, kes tuli kelneri tuppa, kõneleb hulkadele, mees, kelle nime nüüd teab igaüks — Liebknecht... Vägistatud rahvas on tõusnud. Morseaparaadid, mis äsja olid tõrganud piinatud rahva sekka kärke ja sundmäärusi, tiksivad hulkade ülestõusu, tiksivad teadet revolutsiooni puhkemisest.» Ülestõus sõja vastu, revolutsioon oleks võimatu ilma Liebknechti osavõtuta! Liebknechti ideede võit on lähedal!

Veidi hiljem, 1920. aastal, hinnati novellikogu Kleisti preemiaga. Leonhard Franki novellikogu on saksa proosakunsti ephhiloovaid saavutusi. Et see on seotud võimsa revolutsiooninägemusega, et kirjutamise ajal vangis olev Karl Liebknecht esineb revolutsiooni puhkemisel, see teeb novellisarja revolutsiooni eelterendusena konkreetsemaks samaaegsest muust sõjavastastest kirjandusest.

4

Venemaa sõjatsensuur oli märksa raskem teiste sõdivate riikide omast. Ei oleks Barbusse'i «Tuli» ega Becheri revolutsiooninägemustega luuletuskogu «Euroopale» siin saanud ilmuda. Kuid loeme ja imestame: «Tallinna Kajas», «Vabas Sõnas» ja «Noor-Eesti» V albumis võis siiski ilmuda G. Suitsu, A. H. Tammsaare, Fr. Tuglase ja Ed. Vilde artikleid, mille sõjavastane suund oli küllalt selge. Kui Suitsu «Veretav hommik» sai ilmuda ainult neljarealisena (hiljem tuntud kümne rea asemel), siis ilmusid tervena «Kahekordne sügis» ja selline hävingu ning surma tundesüntees kui «Sapine kuu». Selle masendustunne tekitab vastupanutunde, ja põue varjutav maailmamure avardub tõeliseks mureks maailma saatuse pärast.

Alles pärast sõda võis ilmuda Gustav Suitsu luuletsükkel «Kurvad urvad», kus avaldub mitte vähema selgusega kui luuletaja Lääne-Euroopa sõjaaegseil ideekaaslastel vahetu reageerimine teispoole traattõkkeid küpsevale revolutsioonilisele tõusule sõja vastu:

mul päev see keeldumine,
sää! eemal neeldumine
on teistel surma suus!

Hilinenud kevad annab esimese nukrusetunde, ja see on ühenduses kogu sõjaaegse raskusevaimuga. «Ma ei usu praegu muud kui et sõda üksikute ja hulkade enesemääramise protsessi kiirustab ja et kõledaist õhtuist hoolimata kevad tuleb, iga-aastane kevad oma otstarbetus toreduses.» On esimesel sõjakevadel mingiks lohutuseks seegi, et Karpaatide veerul lõokesed on ilmunud koos lennukitega. Siis aga avaneb hoolikale ajalehelugejale teateid sellest, mis toimub suletud

Berliinis: lendlehe hüüe «Vaenlane on omal maal!» ning selle järel elagu-hüüded sangarlikule Liebknechtile:

Häält tungivat üle traattökete
ma kevadest ometi viin,
häält teispoolt maa, linnade lõkete,
mu põue see peidetud siin.

On kui üle Euroopa traattökete
jälle uppunud umiseks kell.
On kui vaibunud vabaduslõkete
uus helkivus sõnumel sel:

«Mäss mässarditele — tee hakatus
maal omal, kes oled ja kus!» —
Spreel mõtte see säratand rakatus,
au, Liebknecht, au, Spartakus!

Vene Veebruarirevolutsiooni ootamatu puhkemine ja revolutsiooni uue, sotsialistliku kvaliteedi kiire avaldumine Oktoobrirevolutsioonis varjutas varsti Saksa-maa revolutsioonikolde, «Spartakusbund» ning Liebknecht said tõhusat toetust alles Oktoobrirevolutsioonist. Kuid revolutsioonilise kangelaslikkuse sõnum Saksa-maalt oli ka Venemaa revolutsiooni eelaimuse süvendajaks. Nagu hakkaks vaibunud Venemaa revolutsioon jälle leegitsema — see tunne valdas Liebknechti julge revolutsioonihüüde kuulajat siinpool rinnet. Nii on «Kurvad urvad» saanud — olgugi hiljem trükis ilmununa — üheks haruldaseks revolutsiooniootuse ja sõja revolutsioonilise lõpetamise poeetiliseks vastukajaks.